

De boodschapper uit de hel

*Hoe SS-officier Kurt Gerstein probeerde de
Holocaust te stoppen*

Van dezelfde auteur:

Oorlogszone Zoo (2015)

De Berlijnse dierentuin en de Tweede Wereldoorlog

~

Een rechter in Auschwitz (2017)

SS-rechter Konrad Morgen en zijn strijd tegen corruptie en "illegale" moorden in de concentratiekampen

~

Het masker van de massamoordenaar (2018)

Hoe Arthur Nebe als chef van de Kriminalpolizei samenspande tegen Hitler

~

Kerstmis onder vuur (2018)

Kerst tijdens de Tweede Wereldoorlog: aan het front, thuis en in de kampen

De boodschapper uit de hel

*Hoe SS-officier Kurt Gerstein probeerde de
Holocaust te stoppen*

Kevin Prenger

Schrijver: Kevin Prenger
Coverontwerp: Dennis Kramer
ISBN: 9789402148619
© 2016 Kevin Prenger

Omslagfoto's:
Boven: Paul Arps
Onder: Bundesarchiv, Bild 183-N0827-318 / CC-BY-SA 3.0
Portretfoto Kurt Gerstein: Landeskirchliches Archiv der Evangelischen
Kirche von Westfalen
Portretfoto auteur: Debbie van Dam

Inhoud

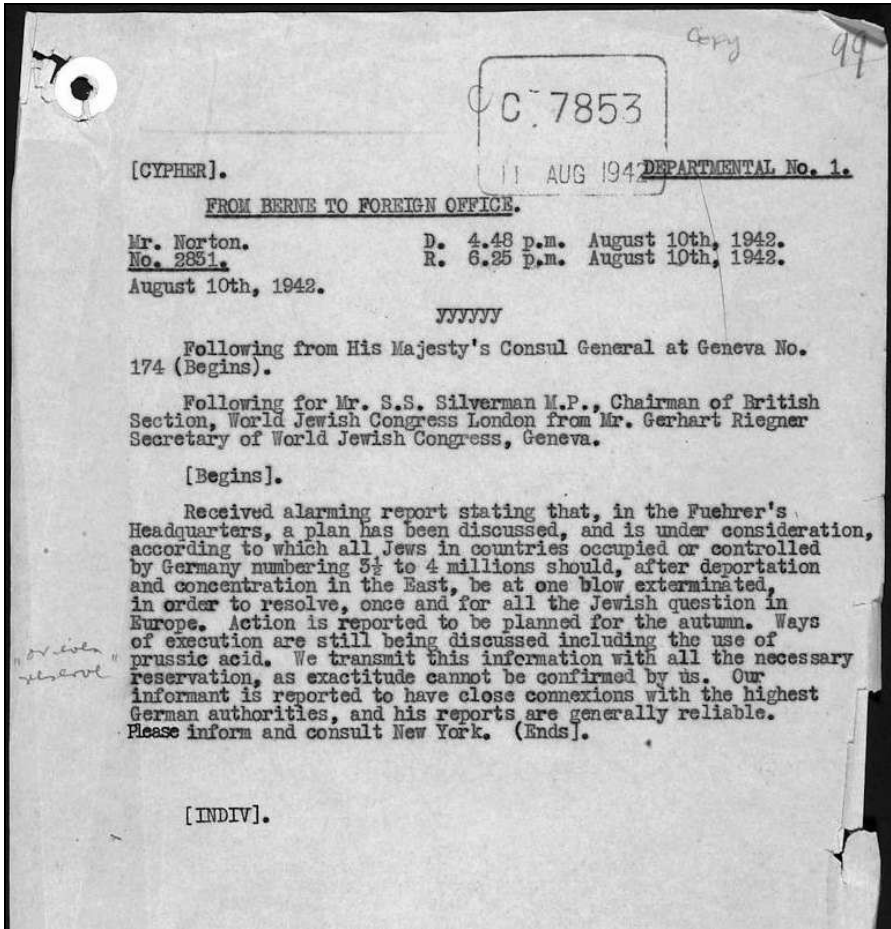
Een verontrustend telegram.....	7
Van probleemkind tot jeugdleider.....	12
Christen en nazi?	18
Staatsvijandelijke activiteiten.....	23
In het hol van de leeuw	29
Carrière in de SS	38
Begin van de Holocaust.....	41
Globocniks grootspraak.....	46
De hel van Belzec.....	50
Getuigenis onder vuur	58
Gersteins missie.....	62
De zwijgende kerken	66
“Wir haben es nicht gewusst”	78
Contact met Nederland.....	88
Westerse geallieerden en de Holocaust	91
Onmogelijke dubbelrol.....	100
Het einde nadert.....	107
De getuige wordt verdachte.....	115
Rehabilitatie.....	120
SS-uniform als dekmantel?	124
Bronnen	129
SS-rangen	135
Begrippen.....	136
Eindnoten.....	140

Hoofdstuk 1 **- Een verontrustend telegram -**

Het was een verontrustend telegram dat Labour-parlementslid Sidney Silverman in de zomer van 1942 ontving via het Britse ministerie van Buitenlandse Zaken. Op 8 augustus 1942 was het vanuit Zwitserland verzonden door Gerhart M. Riegner, een Duits-Joodse emigrant die destijds in Genève het Joodse Wereldcongres vertegenwoordigde. In het telegram waarschuwde Riegner dat hij van een informant een “alarmerend bericht” ontvangen had. Het betrof een plan dat in het hoofdkwartier van Adolf Hitler besproken zou zijn, dat inhield dat “alle Joden in door Duitsland bezette en gecontroleerde landen – 3,5 miljoen tot 4 miljoen – na deportatie en concentratie in het oosten in één klap moeten worden vernietigd om voor eens en altijd het Joodse vraagstuk in Europa op te lossen.” Het giftige blauwzuur werd overwogen als middel om deze massamoord uit te voeren. De informant van Riegner had “nauwe connecties met de hoogste Duitse autoriteiten en zijn rapporten [waren] over het algemeen betrouwbaar.”¹ De bron bleek later de invloedrijke Duitse industrieel Eduard Schulte te zijn, een tegenstander van het naziregime die fungeerde als informant van de Poolse en Zwitserse inlichtingendienst. Als anonieme getuige werd Schulte echter niet door iedereen geloofd: zolang zijn bericht niet bevestigd was, weigerde de Amerikaanse ambassade in Zwitserland het door te geven aan rabbijn Stephen Wise, de president van het Joodse Wereldcongres in New York aan wie het telegram eveneens gericht was. Wise ontving het telegram naderhand alsnog via Silverman.

Op het moment dat het telegram verzonden werd, was de systematische uitroeiing van de Joden de fase van besluitvorming al geruime tijd voorbij. Het massaal doden van Joden was ongeveer een jaar eerder begonnen, toen Duitse troepen op 22 juni 1941 de Sovjet-Unie binnengevallen waren. In het kielzog van het reguliere leger, de *Wehrmacht*, volgden de *Einsatzgruppen* van de SS, die nog voor de jaarwisseling ongeveer een half miljoen Joden executeerden. Om de moordcapaciteit te vergroten en het moorden te vergemakkelijken vonden eind 1941 afzonderlijk van elkaar experimenten met vergassing plaats. In december 1941 werden de eerste Joden vanuit de directe omgeving afgevoerd naar het vernietigingscentrum Chelmno in Wartheland, een door de Duitsers in september 1939 geannexeerd gebied in Polen. Daar

werden ze met koolmonoxide vergast in de gesloten laadruimte van vrachtwagens (zogenoemde gaswagens).

Het telegram van Gerhart Riegner van 10 augustus 1942 waarin gewaarschuwd wordt voor de uitroeiing van de Europese Joden in vernietigingskampen. *The National Archives UK / Publiek domein*

Op 1 november 1941 begon men met de bouw van het vernietigingskamp Belzec waar de slachtoffers eveneens werden vergast met koolmonoxide. Het was het prototype voor de vernietigingskampen Sobibor en Treblinka die in het voorjaar van 1942 ook in het oosten van Polen werden opgezet. In het concentratiekamp Auschwitz, gelegen in het zuidwesten van Polen, werden in september 1941 voor het eerst Joden en Russische krijgsgevangenen omgebracht door middel van

vergassing met *Zyklon-B*, de handelsnaam voor een pesticide op blauwzuurbasis. Om het uitroeiingsprogramma te stroomlijnen waren topambtenaren van verschillende ministeries en vertegenwoordigers van partijorganisaties op 20 januari 1942 door de SS uitgenodigd voor een conferentie in een villa aan de oever van de Wannsee in een chique wijk van Berlijn. Daar werden ze door *SS-Obergruppenführer* Reinhard Heydrich, de chef van het *Reichssicherheitshauptamt* (RSHA), geïnformeerd over de voorgenomen uitroeiing van 11 miljoen Europese Joden. Meegerekend werden ook de Joden in landen die nog niet bezet waren, zoals Groot-Brittannië, Portugal en Zwitserland, en die onder invloed stonden van Duitsland, zoals Hongarije en Kroatië.

Het telegram van Riegner was niet het eerste bericht over de uitroeiing van de Joden dat de westerse wereld bereikte. Britse afliusterspecialisten hadden al in de zomer van 1941 Duitse radioberichten ontcijferd die een beeld gaven van de massamoord die aan het Oostfront plaatsvond. In november 1941 stuurde premier Winston Churchill een artikel aan de *Jewish Chronicle* waarin hij schreef dat “de Joden [...] het volle gewicht [trof] van de nationaalsocialistische aanval op de bastions van vrijheid en menswaardigheid. Hun verdriet en hun aandeel in de strijd zullen op de dag van de overwinning niet vergeten worden.”²

In 1942 bereikten steeds meer berichten over de massamoord het Westen. Eén van de berichten was afkomstig van de Pool Jan Karski. In het bezette Polen was hij actief geweest als spion en koerier van de Poolse regering in ballingschap in Londen. Hij had in 1942 het getto van Warschau bezocht waar Joodse leiders hem ingelicht hadden over de uitroeiing van de Joden. In november 1942 arriveerde hij in Londen waar hij bij Churchill rapport uitbracht over zijn ervaringen.

Met alle informatie die dat jaar beschikbaar kwam konden de berichten niet langer afgedaan worden als vage geruchten. Daarom kwamen de geallieerden, onder de vlag van de United Nations, op 17 december 1942 met een declaratie waarin bevestigd werd “dat de Duitse autoriteiten [...] bezig zijn met het ten uitvoer brengen van Hitlers vaak herhaalde plannen de Joden in Europa uit te moorden. Uit alle bezette gebieden worden Joden onder afschuwwekkende en mensonterende omstandigheden naar Oost-Europa getransporteerd. In Polen [...] worden de getto's die door de nazi-bezitters zijn gesticht, stelselmatig ontdaan

van alle Joden [...] Van degenen die zijn weggehaald is nooit meer gehoord.” Het aantal slachtoffers werd op “vele honderdduizenden” geschat. De geallieerden veroordeelden “deze beestachtige vernietiging [...] in de meest krachtige termen” en beloofden “ervoor te zorgen dat allen die voor deze misdaden verantwoordelijk zijn, hun straf niet zullen ontlopen [...]”.³

Maar dat de uitroeiing van de Joden bekend was bij de geallieerden, betekende niet dat er concrete actie werd ondernomen om de Joden te redden. Ook niet toen twee gevangenen die op 10 april 1944 uit Auschwitz ontsnapt waren, Rudolf Vrba en Alfred Wetzler, een uitvoerig rapport uitbrachten over de massamoord in Auschwitz en waarschuwden dat het kamp klaargemaakt werd voor de uitroeiing van de Hongaarse Joden. Joodse organisaties drongen er bij de westerse geallieerden veelvuldig op aan om de spoorlijnen richting Auschwitz of de gaskamers en crematoria te bombarderen. Het rapport van de twee gevangenen bevatte gedetailleerde informatie over de locatie van de vier grote crematoria en het kamp was vanaf begin april 1944 door de Amerikanen vastgelegd op luchtfoto's. Ook de afstand was te overbruggen, want in de zomer van 1944 werden industriële objecten in de directe omgeving van Auschwitz wel gebombardeerd. Desondanks werd er door de geallieerde luchtmachten geen enkele actie ondernomen om de uitvoering van de massamoord te dwarsbomen. Verzoeken daartoe werden steevast afgewimpeld met praktische bezwaren of gewoonweg genegeerd, omdat men prioriteit gaf aan militaire doelen. Vanaf 14 mei 1944 werden binnen 12 weken 438.000 Hongaarse Joden naar Auschwitz afgevoerd, waar het merendeel omgebracht werd in de gaskamers. Verbijsterd door het feit dat zijn inspanningen tot zo weinig geleid hadden, noemde Rudolf Vrba zijn rapport “een misverstane waarschuwing”.⁴

Iemand wiens getuigenis van de Holocaust tijdens de oorlog nog minder resultaat opleverde is Kurt Gerstein. En dat terwijl hij van alle bronnen het meest direct betrokken was bij de organisatie van het vernietigingsprogramma. Als SS-officier was hij medeverantwoordelijk voor de levering van *Zyklon-B* aan Auschwitz en in het vernietigingskamp Belzec was hij getuige geweest van een vergassing. Geschokt door wat hij gezien had, zocht hij contact met vertegenwoordigers van neutrale landen, de katholieke en protestantse kerk en het Nederland-

se verzet. Hij hoopte dat zijn getuigenis wereldwijd openbaar gemaakt zou worden en dat wereldleiders, waaronder de paus, zich zouden uitspreken tegen de genocide. Maar in plaats daarvan stuitte hij op ongelof en tegenwerking.

Hoofdstuk 2

- Van probleemkind tot jeugdleider -

Voor kinderen uit grauwe industriestadjes was het in Haus Berchum goed vertoeven. De landelijke en heuvelachtige omgeving van het kamphuis voor de christelijke jeugd, vlakbij Hagen in het zuidoosten van het Ruhrgebied, was ideaal voor lange wandelingen door de natuur. Maar het was niet enkel voor de frisse buitenlucht dat de jongeren hun weekenden of vakanties hier doorbrachten. Het sterken van de groepsgeest en de ontwikkeling van de christelijke identiteit waren eveneens vaste bestanddelen van een verblijf op dit adres. Een knappe jongeman met een sympathieke, intelligente uitstraling zette eind jaren twintig, begin jaren dertig de toon als het aankwam op de scholing van de jongens. Tijdens wandeltochten, zwempartijen en andere sportactiviteiten ging hij kameraadschappelijk met zijn pupillen om, alsof hij één van hen was. Voortdurend werd hij omringd door kinderen, die luisterden naar zijn verhalen en altijd bij hem voor een luisterend oor of advies terecht konden. Zijn open persoonlijkheid stond in schril contrast met dat van de strenge vaders en starre dominees die ze veelal van huis uit gewend waren. De twintiger was voor hen een inspirerend voorbeeld, een mentor die hen hielp bij de problemen die horen bij het volwassen worden.

De naam van deze inspirerende jeugdleider was Kurt Gerstein. Ook als er geen kinderen in het kamphuis waren, was hij er in zijn vrije tijd vaak te vinden, meestal met een hamer in de hand en spijkers op zak, bezig met het opknappen van het gebouw. Zowel de reparatiekosten als de drukkosten van de door hemzelf geschreven religieuze brochures voor de jeugd betaalde hij uit eigen zak, overigens tot afkeer van zijn bemiddelde familie die vond dat hij zijn geld over de balk smeed. Dat zijn tomeloze inzet en persoonlijkheid binnen de jeugdbeweging blijvende indruk maakten, blijkt wel uit het feit dat Haus Berchum in 1964 werd omgedoopt tot het Kurt-Gerstein-Haus. Nog steeds is het een christelijk geïnspireerd scholingscentrum voor de jeugd. Vanzelfsprekend was het niet dat de naamgever van het huis zou uitgroeien tot een geliefde jeugdleider en begeistert verkondiger van het evangelie. Een heilige is hij nooit geweest, zo werd ook benadrukt bij de heropening van het Kurt-Gerstein-Haus. Daarmee doelde men ongetwijfeld op zijn controversiële rol tijdens de Tweede Wereldoorlog, maar

het had ook over zijn jeugdijaren kunnen gaan. De jonge Gerstein was wat je een probleemkind zou kunnen noemen. In kwajongensstreken en grappenmakerij was hij een meester, terwijl zijn leerprestaties ondermaats waren. Voor het lopen in de maat leek hij niet voorbestemd, tot grote teleurstelling van zijn dominante vader die hoge verwachtingen had van zijn kinderen.

Ludwig Emil Gerstein (1868-1954) was rechter en kwam uit een gerespecteerde Lutherse familie van artsen, juristen en ondernemers. Samen met zijn vrouw, Clara Gerstein Schmemann (1874-1931), kreeg hij zeven kinderen, waarvan de op 11 augustus 1905 geboren Kurt de zesde was. Vanwege het werk van de vader verhuisde het gezin gedurende de jeugd van Kurt meerdere keren. Tot 1911 verbleef het gezin in Kurts geboorteplaats Münster in Westfalen en daarna woonden de Gersteins tot 1919 in Saarbrücken, waar Kurt eerst de basisschool en daarna het gymnasium volgde. Thuis was er maar één de baas en dat was zijn vader. Ludwig Gerstein was een nationalist met een starre, Pruisische moraal: de keizerlijke familie moest worden eerbiedigd, trouwen met personen van een lagere sociale klasse was uit den boze en intieme relaties met Joden waren taboe. "In onze aderen vloeit enkel Arisch bloed; hou het ras zuiver!"⁵, zo schreef hij in een familiealbum. Het was hem een doorn in het oog dat er Joden waren met dezelfde achternaam als de zijne. Een rabiante antisemiet lijkt Ludwig Gerstein echter niet te zijn geweest. Nadat Hitler in januari 1933 aan de macht was gekomen, zou hij twee Joodse advocaten in Hagen geïnterviewd hebben over naderende anti-Joodse maatregelen en hierover zijn spijt hebben betuigd, zo beweerde de zoon van één van deze advocaten na de oorlog. Een dergelijke opstelling was in nazi-Duitsland overigens niet ongevoel. Bekend is dat veel Duitsers zich sympathiek opstelden ten opzichte van Joden in hun omgeving – dat waren immers in hun ogen "goede" Joden – terwijl ze zich niet bekommerden om het lot van de Joodse bevolking als geheel.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog had Ludwig Gerstein, net als drie van zijn zoons, gevochten in het Duitse keizerlijke leger. Vol trots schreef hij in 1918 over een aanval van Duitse infanteristen: "Hoe vergroot het hart zich wanneer men naast zoveel afgrijselijkheid zo veel schoonheid en grootsheid ziet en beleeft!"⁶ Die afgrijselijkheid kwam dichtbij toen zijn oudste zoon, Ludwig jr., in de laatste maanden van de oorlog aan

het front bij Cambrai in Noord-Frankrijk sneuvelde. De Duitse nederlaag en het daarop volgende Verdrag van Versailles waren een klap in het gezicht van de nationalistische Duitser. Bovendien werd hij in 1919 met zijn gezin naar eigen zeggen door de Franse autoriteiten uitgezet uit het door de Fransen bezette Saarland. De werkelijke reden was vermoedelijk dat hij overgeplaatst werd omdat zijn superieur ontevreden over hem was.⁷ Het waren niet enkel moeilijke tijden voor de Gersteins, maar voor miljoenen andere Duitsers. Teleurgesteld in de nederlaag en de vernedering van Versailles en getroffen door de economische malaise, met als dieptepunt de beurskrach van 1929, zochten steeds meer mensen toenadering tot extreemlinkse en -rechtse politieke bewegingen die zich afzetten tegen de parlementaire democratie. Bij de Rijksdagverkiezingen van 20 mei 1928 behaalde Hitlers partij, de NSDAP, nog slechts 2,6% van de stemmen. Bij de daarop volgende verkiezingen, op 14 september 1930, stemde al 18,3% van de kiezers op de NSDAP. Bij de laatste vrije verkiezingen, op 6 november 1932, was dit aantal opgelopen tot 33,1%.⁸

Na het vertrek uit het Saarland, verhuisde het gezin Gerstein naar Halberstadt in Saksen-Anhalt. Daar verbleven ze tot 1921. Kurt ging hier verder met het gymnasium. Zijn eindexamen deed hij in 1925 in Neuruppin in Brandenburg, waar de Gersteins van 1921 tot 1925 woonden. Hij was geen makkelijke leerling; hij haalde slechte cijfers, spijbelde en was de grappenmaker van de klas. Vaak kreeg hij straf en moest hij nablijven. Ook buiten schooltijd stond hij bekend als een lolbroek. Eens riep hij voor het altaar tegen de kerkgangers of ze allemaal een toegangskaartje hadden. Soms zette hij met zijn kwajongenstreken veel op het spel. In 1917, terwijl zijn vader en broers aan het front vochten, hees hij de witte vlag op het hoofdkwartier van het *XXI. Armeekorps* in Saarbrücken. Vermoedelijk dankzij de goede contacten van zijn familie werd hij niet beschuldigd van hoogverraad, maar kreeg hij slechts een berisping van zijn moeder.⁹ Dom was Kurt zeker niet, zo verklaarde ook zijn broer Karl: “[Hij] was de intelligentste van ons allemaal. Maar hij was ook de enige die een klas over moest doen.”¹⁰ Ook thuis was hij niet makkelijk en gold hij als het zwarte schaap. “Hij was zeker de meest moeilijke van de zeven kinderen van mijn ouders. Er was heel wat spanning tussen hem, zijn ouders en zijn broers en zussen. Hij ging altijd al in bijzondere mate zijn eigen weg, zodat toegang tot hem niet even gemakkelijk was”¹¹, aldus diezelfde broer. Vooral de

afstand tussen Gerstein en zijn autoritaire, kille vader was groot. “Wanneer hij over zijn vader sprak, noemde hij hem ‘die man’”, zo herinnerde Elisabeth Klimek, een vriendin van Kurt, zich.¹² Zijn moeder kon hem evenmin de warmte bieden waaraan hij behoefte aan had; Kurt zou zich door haar genegeerd hebben gevoeld.

Opvallend genoeg zocht juist deze opstandige jongeman toenadering tot het christendom. In het gezin speelde godsdienst geen prominente rol, hoewel Kurt op 5 juli 1920 wel belijdenis had moeten afleggen. Op dat moment nam hij religie nog niet erg serieus en waren er privélessen van een pastoor voor nodig om de belijdenis succesvol te volbrengen. In de aanloop naar zijn examenjaar verloor Kurt echter zijn wilde haren. Zijn schoolprestaties gingen vooruit en zijn belangstelling voor het geloof nam toe. Volgens Gerstein-biograaf Saul Friedländer was Kurt een romanticus die zich aangesproken voelde tot de mystiek van de kerk. Zijn eerste ervaringen met de protestantse jeugdbeweging deed hij op in zijn eindexamenjaar, maar echt actief werd hij pas tijdens zijn studententijd. Hij sloot zich in de tweede helft van de jaren 20 aan bij de *Deutsche Christliche Studentenvereinigung* (DCSV), de *Christlicher Verein Junger Menschen* (CVJM) – internationaal bekend als de *Young Men’s Christian Association* (YMCA) – en de *Bund Deutscher Bibelkreise* (BK).

Haus Berchum vormde een belangrijke leerschool voor Gerstein, die hier als jeugdleider actief werd nadat zijn familie in 1925 verhuisd was naar het vlakbij gelegen Hagen, waar zijn vader tot zijn pensioen in 1934 president van de arrondissementsrechtbank was. De christelijke jongeren maakten gezamenlijke uitstapjes en organiseerden sportactiviteiten en vakantiecampen. Religie en gemeenschapszin gingen hand in hand. Op zoek naar een eigen identiteit en om zich af te zetten tegen de burgerlijke maatschappij die steeds meer van hen verwachtte, zochten de jongeren elkaar op en ondernamen ze activiteiten in de natuur die een gevoel van onafhankelijkheid oproepen. Dat gebeurde overigens niet enkel vanuit de kerk; populair was bijvoorbeeld ook *Wandervogel*, een onafhankelijke jeugdbeweging waarvan de leden gezamenlijk de natuur introkken om de vrijheid te ervaren. Veel van deze jeugdbewegingen zouden later (gedwongen) opgaan in de *Hitlerjugend*. Zowel binnen veel christelijke jeugdbewegingen als binnen *Wandervogel* waren nationalistische ideeën en een verlangen naar een